

Les primeres locutores de ràdio a Catalunya, dels inicis de l'invent al primer franquisme

SÍLVIA ESPINOSA

Professora associada de la Facultat de Ciències de la Comunicació de la Universitat Autònoma de Barcelona

silvia.espinosa@uab.cat

Resum

Aquest article posa de manifest el paper preponderant que tingueren les locutores en les emissores de ràdio que operaven a Catalunya sota l'epígraf EAJ durant els anys vint i trenta del segle XX.

Les locutores foren les primeres professionals del mitjà que crearen programes (els femenins) amb un format que més endavant es coneixeria com a magazín, en un moment històric (anys vint) en el qual la ràdio estava plena de conferències i xerrades. La segona gran aportació de les dones a la història de la ràdio l'hem d'ubicar durant la Guerra Civil. Elles, en moltes estacions catalanes, foren les úniques veus que sortien en antena, a causa de l'exili i la incorporació a files de molts dels seus companys. La tercera clau que cal atribuir a les locutores per entendre bé el seu pes en la història de la ràdio de Catalunya és que per a elles aquesta feina era el seu únic modus vivendi, mentre que per a molts dels locutors la ràdio era un afegit a les seves feines principals d'advocats o professors.

Paraules clau

Locutor/a, història de la ràdio, presentador/a, ràdio, magazín, locutors, emissores.

Abstract

This article examines the major role of female radio presenters in Catalonia as pioneers in creating new programme formats: magazines. The study highlights the major influence of the way radio was presented by these women, who lived exclusively from their radio work and, in many cases, for example during the Civil War, were the only presenters that were heard. The history of radio in Catalonia has always been explicitly related to the names of certain individuals who were considered pioneers of the invention. The first radio entrepreneurs were men, as were the engineers that constructed the radio transmitters and receivers. But communication, the important element that linked radio to its audience, had many female voices, many of which had been long forgotten in Catalonia until they were reclaimed by this research, and these represented veritable bastions of their radio stations, especially in the Civil War period, when male announcers were fighting or in exile.

Key words

Radio presenter, history of radio, presenter, radio, magazine, radio presenters, radio stations.

L'objectiu d'aquest article és el de reconstruir un fragment del nostre passat històric inèdit, a partir de les aportacions que les locutores de ràdio feren amb la seva feina a les estacions que funcionaven a Catalunya des de 1924 sota els epígrafs EAJ, distintius que identificaven emissores locals, comercials i de petita potència que operaren a Catalunya fins al final de la Guerra Civil.

La feina de les locutores a la ràdio, fins ara mai no estudiada ni reconeguda, evidencia que elles no eren un complement dels locutors, cosa que per contaminació històrica del franquisme s'ha cregut molt sovint. Les aportacions d'aquesta recerca que situa les locutores de ràdio de Catalunya en un paper preponderant en els inicis de la radiodifusió al nostre país obliga, indiscutiblement, a reescriure la història de la ràdio a Catalunya que fins ara coneixem.

El pes important que han tingut les locutores en la història de la ràdio al nostre país arrenca ja en els primers moments de la ràdio a Catalunya, quan, a través de Ràdio Barcelona, EAJ-1, primera estació professional que emeté aquí, s'hi va

poder escoltar un programa amb el format que avui entendríem com de *programa magazín*.

El primer programa de ràdio és de dones per a dones

En aquells anys vint del segle XX a les graelles programàtiques de les estacions que funcionaven molt poques hores al nostre país, Ràdio Barcelona i Radio Catalana, només s'hi escoltaven música, anuncis i conferències que versaven normalment sobre temes de divulgació científicotecnològica o sobre esports i cotitzacions de borsa. Era una ràdio elitista (Balsebre 2001) dirigida per uns adinerats que invertien en un nou invent amb la finalitat d'agradar als seus iguals, que s'haurien de comprar aparells de ràdio i pagar-ne els cànons pertinents, per poder escoltar els programes musicals que s'oferien des de la ràdio o des de llocs vinculats a l'alta cultura barcelonina, com ara el Liceu o el Palau de la Música.

El primer negoci que van entrellucar els propietaris de les estacions catalanes de ràdio amb la radiotelegrafia sense fils girava al voltant de les vendes dels aparells receptors, ja que molts dels amos de les estacions de ràdio tenien relacions comercials, en exclusiva, amb marques d'aparells que venien als seus establiments (Fernández Sande 2005-06). És ben lògic, doncs, entendre que el primer tipus de programació que tenia la ràdio a Catalunya anava dirigida d'unes elits a unes altres: un tipus de públic que podia comprar-se l'aparell, pagar-ne els impostos per tinença i que apreciava els continguts ja que difícilment aquella programació hauria interessat a un treballador del tèxtil de Terrassa que no podia ni imaginar-se el dispendi familiar que li hauria suposat comprar-se un aparell de ràdio i mantenir-lo.

Enmig d'aquesta minsa programació de la ràdio dels anys vint, protagonitzada per veus greus i masculines, fins i tot un home, Joaquín Arraràs,¹ feia xerrades dirigides a les dones, i un crític de la revista que editava Ràdio Barcelona, Salvador Raurich, demana en un article que es posin veus femenines a Ràdio Barcelona, cosa que, sota el seu punt de vista, ajudaria a embellir les emissions de l'estació degana.

Aquesta és la punta de llança dels motius que expliquen per què a la ràdio s'hi posen dones, però no és l'únic. No hi ha una sola causa que expliqui perquè a les emissores de ràdio dels primers anys hi arriben les dones. Es tracta d'un procés natural. De fet, a les estacions de ràdio que operaven a Europa o als EUA durant aquells anys, ja hi havia locutores treballant-hi i si a Catalunya es van copiar els programes i fins i tot els models tècnics d'emissió d'aquests països estrangers,² és obvi pensar que el fet de posar locutores era una altra de les característiques foranes que aquí també calia importar.

Durant la dècada dels anys vint la ràdio s'escoltava principalment a casa (a poques llars n'hi havia) i en alguns indrets públics, com ara els casinos o els clubs de radiooients. En els horaris en què hi havia programació, migdies i vespres que coincidien amb els àpats, eren les dones les que principalment s'estaven a casa (senyores i minyones) i, per tant, aquesta primera ràdio tenia una important audiència femenina que interessava agradar doblement als propietaris de les estacions: fidelitzarien oients i obririen una línia comercial fàcilment explotable. Les oients que tenien aparell receptor a casa tenien poder adquisitiu i eren també dones cultivades que llegien revistes femenines plenes d'anuncis de productes que només elles podien comprar. Les minyones no tenien el mateix poder adquisitiu, però sí les ganes i l'interès per marcar un estatus dins del seu camp laboral. Aquest mòbil econòmic ajuda —i molt— la incorporació de locutores, que faran amb els seus programes una versió radiofònica d'allò que les seves oients ja estaven acostumades a llegir: continguts femenins farcits d'anuncis i consells que interessessin a les senyores.

Amb el canvi de dècada, la radiodifusió es veu com un nou camp laboral per a les dones de la II República, que van aprofitar els nous aires polítics per anar a treballar a llocs on fins aleshores no ho havien pogut fer: correus, presons... i la ràdio.

Al principi dels anys trenta, a Ràdio Barcelona, per exemple, hi havia més dones que homes treballant a l'àrea administrativa. No és estrany, doncs, que amb la creació de noves estacions EAJ, les que empara el decret de desembre de 1932, les dones accedeixin al món de la locució radiofònica,³ que als anys trenta ja tenia un precedent molt ben assentat, el de Ràdio Barcelona i la Maria Cinta Balagué.

Maria Cinta Balagué era funcionària de l'Ajuntament de Barcelona ja als anys vint i membre de l'Institut de Cultura i Biblioteca Popular de la dona. Va arribar a l'EAJ-1 quan la ràdio demana a aquesta important i reconeguda institució femenina que faci un programa per a dones. D'aquesta manera, i sota la batuta de Balagué, comença un camí que acabarà amb la creació, primer, d'un format de programa de ràdio, cosa que fins aleshores no s'estilava, i després amb la consolidació d'aquest format que passarà a la posteritat com un dels emblemes de la ràdio: els programes magazins.

El 1926 a Ràdio Barcelona, a la franja programàtica de tarda, s'hi estrena la "sección de modas y temas útiles". Era un espai coral dins d'una programació pràcticament de monòlegs. El presentava la locutora Maria Cinta Balagué, que va saber envoltar-se d'un grup de col·laboradores fixes que eren especialistes en temes femenins diversos. Dones d'un alt nivell cultural i econòmic que, a més a més, escrivien dels mateixos temes dels quals parlaven a la ràdio en revistes de l'època: modes, temes útils i "ciència domèstica". Era un programa tancat, en un mateix horari, identificat amb un nom i amb una estructura similar en cada edició, seria l'equivalent històric al que avui encara coneixem com a *programa magazín* (Martí 1991).

Aquestes pioneres de la programació *moderna* de la ràdio incorporen en el seu programa una novetat d'indiscutible interès. Per primer cop, les oients tenen opció de poder-se convertir en participants d'un procés de comunicació, ja que Balagué i les seves aristocràtiques companyes faciliten a les oïdores que ho desitgin "previa prueba de voz" que posin en antena els seus propis escrits o poemes, cosa que queda recollida a la revista de Ràdio Barcelona. Gràcies també a aquesta encertada d'un programa femení, la radiodifusió de Catalunya començarà un procés de relació amb la seva audiència que la farà créixer (ajuda a la seva popularització) i que contribuirà al fet que a la dècada dels anys trenta del segle XX puguem començar a parlar de mitjà de comunicació de masses.

Veus femenines fan antena durant la guerra

La segona gran aportació de les dones a la història de la ràdio l'hem d'ubicar durant la Guerra Civil, en plena dècada de 1930. Les locutores, en moltes estacions catalanes, foren les úniques veus que sortien en antena, a causa de l'exili i la incorporació a files de molts dels seus companys.

Si bé a Barcelona la capacitat econòmica de les dues estacions que hi operaven, Ràdio Barcelona i Ràdio Associació de

Catalunya permetia que aquestes estacions tinguessin parelles de locutors per guarnir millor l'antena, a la resta del territori català era fàcil trobar només una persona que feia les tasques de locució.

Amb el pas dels mesos, la guerra civil es va tornant més creueta i quan des del bàndol republicà es comencen els moviments d'acostament cap a la Jonquera, a les emissores de ràdio també hi ha passos en aquest sentit. Els locutors i també els dirigents de les estacions⁴ abandonen les seves emissores de ràdio, que deixen la comunicació amb l'oient pràcticament només en mans de les noies locutores que s'ocupen de tirar endavant les hores d'antena. A vegades tenen el suport d'algun col·laborador de l'elenc teatral que els fa de parella en les emissions però molt sovint són les joves locutores les que posen veu als avisos de bomba, a les proclames d'institucions que necessiten sang o als avisos d'ajuntaments. Són elles les que s'encarreguen d'anar a la Generalitat a llegir els escrits del Servei de Propaganda o les que fan crides de socors que permeten trobar familiars desapareguts.

A les emissores de fora de Barcelona, les locutores s'han de preocupar d'aconseguir discos per poder mantenir les emissions actives, ja que la guerra fa difícil que els missatgers arribin des de la capital fins a les seves estacions (delegacions) comarcals per portar-los-els, cosa que sí que passava diàriament abans del conflicte bèl·lic, segons explicava per a aquesta recerca la locutora republicana de Ràdio Lleida i Ràdio Girona, Maria Tera.

Les locutores són el pal de paller de les seves respectives estacions de ràdio, tot i la por que passen de ser bombardejades, tal com recordava la locutora de Ràdio Associació de Catalunya, Francina Boris, a requeriment d'aquesta autora. Eren noies molt joves. Poques tenen més de 30 anys abans que s'acabi la guerra i s'han d'acostumar a treballar enmig de bombardejos, sense que els tremoli la veu. Fent totes aquestes tasques ajuden a mantenir el vernís de normalitat que necessita una societat que està pendent de la ràdio per saber què està passant. Durant els últims temps de la guerra civil, la ràdio ja s'ha convertit en un mitjà hegemònic dins la societat catalana, tal com s'ha pogut relatar i justificar en la meua tesi *Les locutores de ràdio a Catalunya 1923-1939*. Era fàcil, fins i tot, que molts oients escoltessin la ràdio d'amagat per poder sentir emissores de l'altre bàndol i poder-se fer una recomposició real de com anava el conflicte armat. Aquestes escoltes clandestines estaven prohibides pel govern republicà, però tot i així no és difícil trobar, encara ara, ciutadans catalans, antics oients de Radio Sevilla durant els dies finals de la guerra, que recorden les arengues incendiàries del general Queipo de Llano.

Presentacions de discos, proclames i avisos, introducció de conferències de greu to polític i lectures de consignes dels diferents governs van configurar el dia a dia de les locutores de ràdio republicanes a Catalunya, especialment a Barcelona, on Rosalia Rovira, Francina Boris i Carmen Espona vestien l'antena de Ràdio Associació fins que hi entraren els nous dirigents franquistes.

Les locutores també són represaliades pel franquisme

El cas més conegut de les represàlies franquistes contra una locutora de ràdio durant aquest període temporal és segurament el de la *primera locutora* de Ràdio Associació de Catalunya, Rosalia Rovira. El seu tarannà polític —era simpatitzant d'Estat Català— fa que els franquistes la posin tres mesos a la presó i que finalment sigui apartada per sempre més del món de la ràdio i fins i tot tingui problemes per poder-se mantenir econòmicament durant la resta de la seva vida. Fins a la democràcia, i gràcies als esforços de Teodor Garriga, un antic company seu de Ràdio Associació mort recentment, la figura de Rovira no serà reivindicada.

Les seves contemporànies a la locució de Ràdio Associació també pateixen el canvi de règim i tasten la presó, encara que només sigui per una nit. Francina Boris és relegada a fer de secretària fins a dos anys després del final de la guerra, quan se la deixarà tornar a ser locutora, però a la seva Girona natal, cosa que no es pot entendre pas com una reparació d'estatus laboral. Carmen Espona, que per joveneta li costa molt pair la seva depuració i el seu pas per la presó, s'aparta de la locució però no de la ràdio. Es dedica a l'òpera i va a les emissores a cantar i a participar en els nombrosos concursos de cant que omplien les emissions de ràdio de la primera etapa franquista.

A Ràdio Barcelona les coses són diferents perquè l'emissora no funcionava aquell hivern del principi de 1939. Al final de la guerra, una bomba obliga al desallotjament de Ràdio Barcelona i aquest moment fou aprofitat per un dels enginyers de la casa, Joaquín Ruiz Golluri, per desmantellar part del centre emissor. El personal de Ràdio Barcelona es va traslladar als estudis de Ràdio Associació, ja que la Generalitat havia confiscat totes les estacions de ràdio del país. Així, doncs, Ràdio Barcelona va quedar aturada i el seu personal dispersat fins que foren avisats per *presentar-se* novament amb l'entrada del nou règim. Abans que això passés, però, M. Carme Nicolau anava, quan calia, al Palau de la Generalitat per llegir les proclames del govern, i feia tornos amb les seves companyes de Ràdio Associació. Nicolau, l'única dona periodista que treballava a la ràdio catalana abans del franquisme, i Rosa Cotó, més moderada però totes dues amb un perfil polític molt diferent del que es portava amb el nou règim, van haver de defugir l'avis de *presentar-se* a Ràdio Barcelona, i no podran tornar, de moment, a l'emissora. M. Carme Nicolau ha d'exiliar-se i Rosa Cotó es dedicarà al teatre. M. Carmen Martínez-Illescas, l'altra locutora de Ràdio Barcelona, serà la locutora que tornarà, però molt aviat ja no serà locutora sinó només actriu i anunciadora, juntament amb la tiple Enriqueta Benito, que el mateix 1939 serà apartada de l'antena pel nou règim.

A Girona, la programació del final de la guerra civil, la duia a terme Maria Tera, que a més vivia dins la ràdio amb els seus pares com a refugiada de guerra; amb l'entrada dels nacionals a Girona, marxa de la ràdio per sempre més. A Vilanova, fins que la ràdio va deixar d'engegar-se, Núria Fraire i Candelària Simón feien els seus tornos. A Lleida, l'emissora ja no funciona-

va al final del conflicte, igual que va passar a Ràdio Reus després que Antònia Sol, primera locutora, desaparegués (el locutor, Enric Corretger, ha de marxar a fer el servei militar) i deixés els micròfons en mans d'Adelaida Òdena, que hi és fins que la ràdio deixa d'emetre l'any 1938 i que hi torna amb la represa després de ser investigada pel nou règim, que mai no li va acabar de treure els ulls de sobre. A Sabadell, Merceneta Sorribas, la locutora més jove de Catalunya a la dècada de 1930, continua amb la seva feina fins i tot quan el nou règim depura els seus companys; tal com passa a Ràdio Terrassa, on la locutora Antolina Boada continua fent programes i en alguns moments de tècnic i tot, ja que es queda ben sola davant les emissions. Boada va ser la locutora de Ràdio Terrassa des de 1932, quan es presenta a les proves de l'emissora que busca locutores, fins que s'hi jubila, durant la dècada de 1970.

A Manresa, Tarragona i Badalona trobem les excepcions. No hi ha dones fent locució durant la guerra per motius ben diferents. Ràdio Manresa fou l'única estació catalana que no va tenir locutores de ràdio fins ben entrat el franquisme. Les emissions corrien a càrrec dels locutors de la casa que, a més, juntament amb altres treballadors, gestionaven l'estació. La situació es manté així fins ben entrat l'any 1938, que ja no poden continuar suportant les despeses de la seva ràdio i la tanquen. A Badalona, els germans Barbosa, que eren els locutors, ja havien deixat els seus llocs de feina amb l'esclat de la guerra. La locutora, Ana Badosa, tornarà a tenir una rellevància social a la seva ciutat amb l'arribada del franquisme, ja que és la cantant d'òpera convidada pel nou règim per inaugurar diferents seus socials i cíviques de la ciutat. Així, doncs, sense locutors, les emissions de Ràdio Badalona de l'època final de la guerra corrien a càrrec dels Vidal (pare i fill), propietaris de l'emissora, fins que aquesta és desmantellada i tornada a muntar a requeriment dels nacionals el gener de l'any 1939.

A Tarragona, el mític locutor Josep M. Tarrasa feia aquesta feina en solitari, ja que allí la seva companya en antena, Montserrat Parés, deixa la ràdio quan la guerra es torna més cruenta i la seva família és fortament perseguida i han d'amar-se. Tarrasa fa antena fins que la ràdio és destrossada durant la retirada, sota el seu testimoni, tal com ell mateix relata en les seves memòries (Tarrasa 1995).

Les locutores eren veritables professionals de la ràdio i el gènere no els marcava el sou

La tercera peça clau per entendre el paper important que van tenir les locutores en el desenvolupament de la ràdio com a mitjà de comunicació al nostre país s'ha d'atribuir, al meu entendre, a la dedicació a la ràdio que tenien els professionals de la locució.

Mentre que per a les dones locutores aquesta feina era el seu únic *modus vivendi*, per a molts dels locutors que contemporàniament van ser les seves parelles en antena, la ràdio era un de *més a més* i en molts casos no era la seva feina principal.

Molts dels locutors que treballaven a Catalunya abans de la guerra, en emissores de fora de Barcelona, tenien oficis principals dels quals vivien. Eren advocats, professors, botiguers, mestres, i fins i tot militars, i les seves tasques a la ràdio eren més un passatemps que una feina a plena dedicació, contràriament al que passava amb les locutores. Molts dels locutors que feien ràdio a comarques arribaven a les estacions a través d'un quadre escènic i era freqüent que es quedessin fent tasques de locutor després del teatre per l'afició que tenien vers aquest mitjà de comunicació.

A les emissores de Barcelona, tant locutors com locutores eren veritables professionals de la ràdio, en el sentit que aquesta era la seva única feina. A la capital, Ràdio Barcelona i Ràdio Associació de Catalunya tenien prou pressupost com per poder pagar locutors que *actuessin fent parelles* quan les emissions ho requerien. Per posar només un exemple que remarqui el poder econòmic de la ràdio d'aquell temps cal fixar-se en Ràdio Associació, que abans de la guerra mantenia una orquestra de 80 músics, cosa que no era comparable amb els tríos o quartets que tenien algunes emissores comarcals.

Les locutores d'aquells anys no eren actrius, eren presentadores dels espais que emetien les seves estacions de ràdio. Hi ha una única excepció: Ràdio Barcelona, que té actrius (arriben a l'estació essent ja actrius consolidades) que tant fan teatre radiofònic com locució, però a la resta d'emissores catalanes això no passa. Les locutores fan només aquest paper de presentadora de continuïtat i si abans eren actrius, com Rosalia Rovira quan aterra a Ràdio Associació, l'estació la reconverteix en locutora i a partir d'aquell moment aparca la seva feina d'actriu.

Una locutora als anys trenta del segle XX és una professional de la veu que enllaça continguts i programes en les emissions de la seva estació de ràdio. Mai no s'escriuen un guió però eren la garantia d'una lectura ben entonada encara que inclogués paraules estrangeres. Eren locutores, *speakerines* o *diceuses*, segons les publicacions de l'època, que presentaven actes socials, música, conferències, informacions, llegien poesies o contes i portaven a terme els programes femenins. Cobraven i vivien de fer aquesta feina.

En aquesta època, a les emissores de ràdio els locutors tenien un salari en funció de la categoria laboral a la qual la seva emissora els tenia adscrits. Els *primers locutors* eren els més reconeguts i de més prestigi i eren els que tenien millor sou i ocupaven les millors franges horàries per treballar. Els *segons locutors* o suplents eren els aprenents de locutor. Normalment estaven en formació, eren més joves que els *primers locutors* i feien els torns menys destacats en antena.

A les emissores petites només hi havia un locutor, sovint una locutora, en plantilla, ja que era més versàtil i per tant a la ràdio li sortia més a compte que un noi perquè elles "pel mateix sou si convenia escombraven", expressió textual que va emprar l'antic tècnic de so de Ràdio Vilanova, Enric Harris, tot rememorant, a petició nostra, la feina dels locutors de la seva estació durant la Segona República. De fet, no amb aquestes

paraules però sí amb equivalències, moltes locutores de diverses emissores enquestades coincidien amb aquesta afirmació; la locutora era la treballadora de la ràdio que si convenia posava els discos, canviava les agulles però també agafava el telèfon i obria la porta, i el locutor era un col·laborador que no estava en plantilla i no feia totes aquestes tasques.

Després d'estudiar aquesta divisió laboral hem pogut constatar que hi havia moltes locutores que cobraven més sou que els seus companys, ja que elles eren primera locutora. És el cas de Rosalia Rovira a Ràdio Associació, que guanyava més diners que Teodor Garriga, que no era primer locutor encara que al final dels anys trenta fos delegat de la Generalitat a la ràdio, o de Maria Tersa a Ràdio Lleida. Ella era primera locutora i Maties Olivé un col·laborador del quadre escènic de la ràdio que sovint treballava amb ella. A Ràdio Girona, el locutor Jacint Carreras, a més de cobrar com a tal, feia tasques administratives per poder treure's un sou més alt del que guanyava la seva companya, la locutora M. Lluïsa Figa, que només era locutora i vivia d'això.

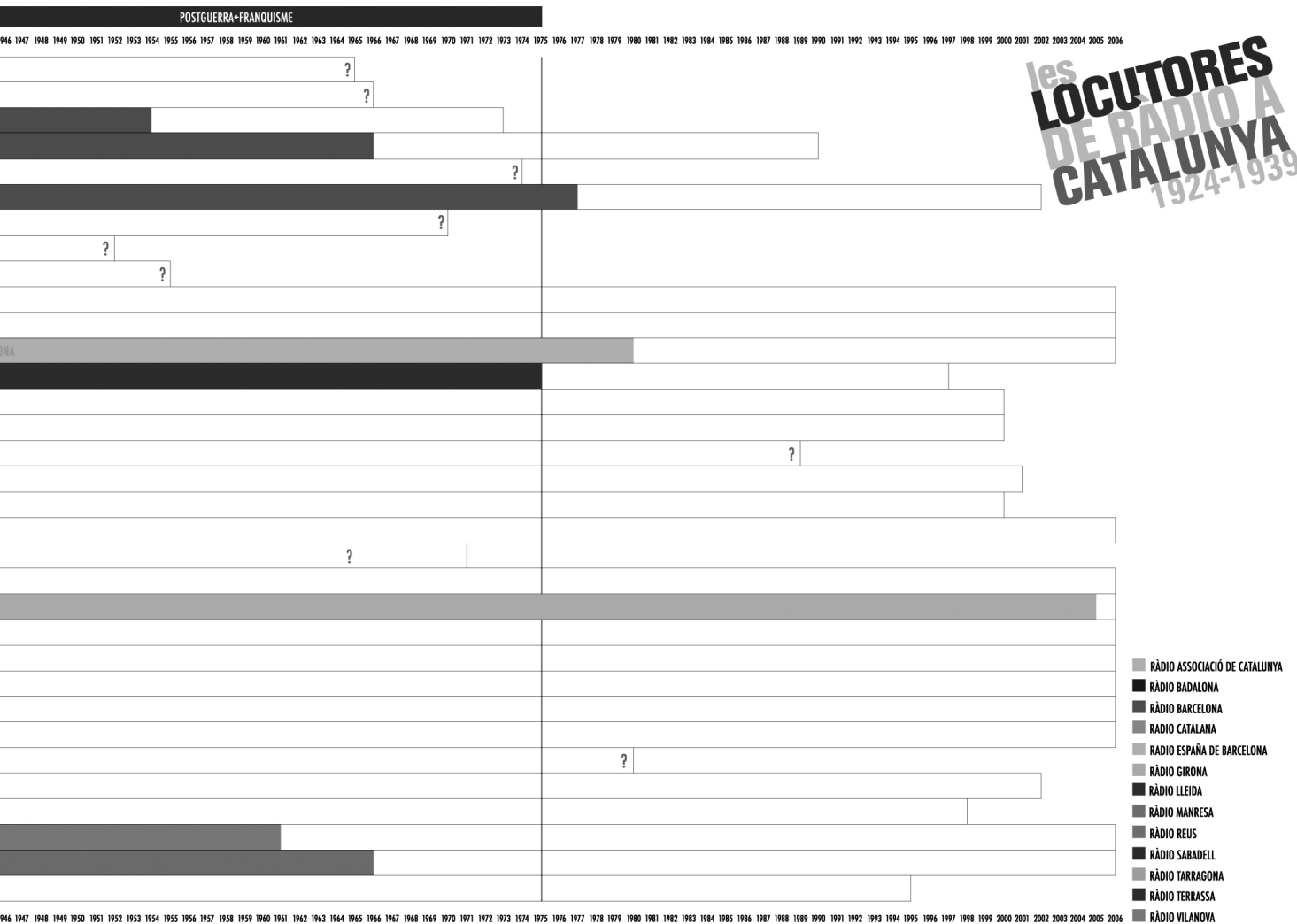
Aquests exemples, que no són els únics, són una mostra per il·lustrar com un nou camp laboral, el de la radiodifusió, paga sense tenir en compte el gènere, aspecte nou i interessant que posa la ràdio en una dimensió laboral diferent del que s'estilava a la dècada de 1930. Tot i la política de la Segona República a la societat catalana, els homes guanyaven sous més alts que les dones, ja que es considerava que el salari de les treballadores era un afegit al sou de l'home, que era el puntal de la família. A la ràdio dels anys trenta, el gènere no es tenia en compte a l'hora de determinar els salaris que es pagaven en funció de la vàlua professional i de la dedicació. Tampoc no es tenia en compte si qui parlava per la ràdio era un locutor o una locutora, senzillament era una veu professional, a vegades de noi i altres de noia, la que es dirigia als oients.

A partir d'un grup de discussió elaborat *ad hoc* entre oients de ràdio catalans dels anys trenta vam poder copsar com locutors i locutores feien exactament la mateixa tasca a la ràdio, segons les percepcions dels seus oients.

És curiós i simbòlic veure com a aquests antics oients de la ràdio dels anys republicans entrevistats, els costava d'entendre que a aquesta investigadora li semblés rellevant preguntar aquest extrem. Exactament igual de sorpresos es quedaren els antics locutors de ràdio, les locutores, els tècnics de so, les secretàries, els músics o els actors que vam poder tenir la sort d'entrevistar per a la recerca, molts dels quals han mort en el decurs de la confecció de la meua tesi doctoral. Aquests radiofonistes, veritables pioners de les formes que la ràdio té hores d'ara encara al nostre país, van treballar semblant formats i subgèneres que mai no van arribar a consolidar-se tal com s'havien engendrat, ja que el daltabaix de 1939 es va encarregar de posar les locutores en un marcat segon pla, i va lliurar el pes de la locució als homes locutors, que foren des de l'arribada de Franco al poder els qui van dibuixar les atribucions i els rols de la nova societat.

Notes

- 1 Aquest periodista serà corresponsal de guerra del bàndol nacional durant la Guerra Civil.
- 2 A la meua tesi doctoral fonamento degudament aquesta afirmació. <<http://www.tesisenxarxa.net/TDX-0331109-152709/>>
- 3 En la recerca duta a terme hem pogut confirmar també que en les estacions de ràdio de localitats diferents a Barcelona, moltes vegades hi havia una sola persona responsable de la locució i era una dona, ja que era més rendible per l'empresa perquè, a banda de locutar, si calia, ordenava la discoteca o atenia el telèfon. Aquesta disponibilitat, als anys trenta, era més difícil de trobar en un home.
- 4 Els col·laboradors, els músics o els actors que treballaven a la ràdio, igual que passà amb altres oficis i càrrecs de la societat més democràtica d'aquell moment de la nostra història, alguns dels quals ja havien hagut de marxar al front i alguns havien mort, han d'amagar-se o exiliar-se. També és pertinent explicar que hi hagué dones que passaren per aquesta mateixa situació. La locutora i periodista de Ràdio Barcelona, Maria Carme Nicolau, també ha de prendre el camí de l'exili.

dedicades a cadascuna de les estacions d'un foren locutores.

- RÀDIO LLEIDA. Aurora Tersa, Maria Tersa, Mercedes Gumbau.
- RÀDIO VILANOVA. Núria Fraire, Candelaria Simón, Carmen Fernández.
- RÀDIO MANRESA. Montserrat Calafell, M. Matilde Almendros.

Bibliografia

- ARIAS CARDONA, J. *Guía de las emisoras de radio de toda España*. Obra curiosa y de utilidad, 1933.
- ARIAS RUIZ, A. *50 años de radiodifusión en España*. Madrid: RTVE, 1973.
- BALSEBRE, A. *Historia de la radio en España*. Madrid: Cátedra, 2001, 1a ed., ISBN 8437619408, 8437619653 (vol. 2)
- EZCURRA, L. *Historia de la radiodifusión española*. Los primeros años. Madrid: Editora Nacional, 1974. ISBN 842761201X.
- FAUS, A. *La radio en España (1896-1977)*. Madrid: Taurus, 2007, 1a ed. ISBN 9788430606504.
- FERNÁNDEZ SANDE, M. *Los orígenes de la radio en España*. Madrid: Fragua, 2005-2006, 1a ed. ISBN 8470741829.
- FRANQUET, R. *Història de la ràdio a Catalunya al segle xx: de la ràdio de galena a la ràdio digital*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2001, 1a ed. ISBN 8439354509.
- GUILLAMET, J. *Història de la premsa, la ràdio i la televisió a Catalunya 1641-1994*. Barcelona: Edicions La Campana, 1994. ISBN 8488791089.
- LOWY, A.; CRESPO, E. et al. *La imagen de la mujer en la radio*. Análisis. Manuscrit. UAB, 1985.
- MARTÍ, J. M. et al. *70 anys de ràdio. Annals del periodisme català*. Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya, 1993.
- MARTÍ, J. M. *Modelos de programación radiofónica*. Viladecavalls: Feed-Back, 1991, 1a ed. ISBN 8487799000.
- MUNSÓ CABÚS, J. *Tiempo de radio (1978-1990): memorias de cadena catalana*. Barcelona: L'esfera dels llibres, 2006. ISBN 8497344014.
- NASH, M. *Dona i família a la Catalunya contemporània*. Barcelona: Institut Català de la Dona de la Generalitat de Catalunya, 1999.
- PÉREZ PUJOL, R. (dir.) *Anuario de la radio*. Barcelona: Ed. Barcelona, 1936.
- PÉREZ VILAR, R. *El triomf de la ràdio a Catalunya*. Barcelona, 1933.
- RÀDIO ASSOCIACIÓ DE CATALUNYA. *RA de C*. Barcelona, 1935.
- SALILLAS, J. M.; RAFEL LLENA, A. *50 años de EAJ 15. Radio Asociación de Catalunya, Radio España de Barcelona*. Barcelona: Picazo, 1980. ISBN 8436102398.
- SOLÉ SABATÉ, J. M. (dir.) *Catalunya durant la Guerra Civil, dia a dia. Els anys de la Segona República (1931-1936)*. Barcelona: Edicions 62 i *La Vanguardia*, 2006. ISBN 8429757635.
- VIVANCO, J. *Guerra Civil y Radio Nacional. Salamanca 1936-1938*. Madrid: Instituto Oficial de Radio y Televisión RTVE, 2006. ISBN 8488788630.